

ULUSLARARASI BEDİÜZZAMAN SEMPOZYUMU-III

**20. Asırda İslâm Düşüncesinin Yeniden Yapılanması ve
Bediüzzaman Said Nursî**

İlmi Heyet

Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, Prof. Dr. İbrahim Canan,
Prof. Dr. Suat Yıldırım, Prof. Dr. Ahmet Akgündüz, Prof. Dr. Faris Kaya

Yayına Hazırlayan

Mehmet Paksu

Tercümeleler

Arapça

Veli Sırım, Abdülaziz Hatip, Kenan Demirtaş

İngilizce

Metin Karabaşoğlu

Almanca

Nuriye Uşşak

Dizgi

Nesil Basım Yayın

551 32 25

Baskı, Cilt:

Nesil Matbaacılık A.Ş.

551 32 27

ISBN 975-408-271-5

©

Bu eserin yayın hakkı Nesil Basım Yayın A.Ş.'ye aittir.

◆

Sanayi Cad. Bilge Sk.No: 2

Yenibsona / İSTANBUL

Tel: (0212) 551 32 25 pbx

BEDIÜZZAMAN, "AVF MESLEK AHLÂKÎ" VE "İ'LA-İ KELİMETULLAH"

BÜNYAMİN DURAN*

Bu çalışmada ilk olarak Bediüzzaman'ın İ'la-i Kelimetullah kavramına yüklediği anlam üzerinde durulacak daha sonra ise İ'la-i Kelimetullah safhasına ulaşabilmek için gerekli kurumlardan olan Avf Meslek Ahlâkî'nin genel nitelikleri yine Bediüzzaman'ın genel yaklaşımları esas alınarak belirlenmeye çalışılacaktır. Bu arada İ'la-i Kelimetullah safhasına ulaşmada Avf Meslek Ahlâkî'nin taşıyıcı kadrosu olan "öncü azınlık"ın çeşitli kategorilerini oluşturan "Esnaf İslâmî" ve "Müçtehid İslâmî" kurumları incelenecektir. Meslek Ahlâkî Kavramı içine genel olarak boydan boya bir dünya görüşü girdiğinden burada sadece iktisadi ve iktisadi faaliyetlere yakınlığı ölçüsünde sosyal ve siyasal olgular ele alınacak, geri kalan kısımları başka bir çalışmada incelenecektir.

Bediüzzaman ve "İ'la-i Kelimetullah" kavramı

İ'la-i Kelimetullah kavramına Bediüzzaman, İslâm Medeniyeti anlamını yükler ve bu safhaya ulaşılabilmesi için gerekli altyapıların neler olduğunu belirlemeye çalışır. Seleften farklı olarak Bediüzzaman, bu zamanda İ'la-i Kelimetullah'ın ancak "maddeten terakki ve hakiki medeniyete girmekle mümkün olabileceğini"¹ ileri

*Doç. Dr. BÜNYAMİN DURAN

1955 yılında Konya-Ereğli'nin Pınarkaya köyünde doğdu. İlköğrenimini aynı köyde tamamladı. Orta ve liseyi Manisa-Akhisar'da okudu. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi mezunudur.

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde iktisat master ve doktorası yaptı. 1985 yılında İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde araştırma görevlisi oldu. Aynı fakülteye 1988 yılında yardımcı doçent, 1991 yılında da doçent olarak atandı. 1993 yılında Dumlupınar Üniversitesi Bilecik İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesini kurdu. Halen aynı fakültede dekan yardımcılığı görevini sürdürmektedir.

Yayınlamış iki kitabı ve çok sayıda yerli ve yabancı makalesi mevcuttur. Yerli ve yabancı dört enstitünün üyesidir. Evli, iki çocuk babasıdır.

¹Münazarat, s. 77.

sürer. Aynı şekilde: "Fen ve sanat silâhiyla İ'la-i Kelimetullah'ın en müthiş düşmanı olan cehil, fakr ve ihtilaf-ı efkâra karşı cihad edeceğiz"² diyerek İ'la-i Kelimetullah safhasının temel dinamiklerinden olan bilim ve teknolojiye işaret eder. Hatta daha ileri giderek "İ'la-i Kelimetullah'a mani olan (şeyin) şeriata da mani olacağını savunur."³ Bediüzzaman'ın üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır: İ'la-i Kelimetullah safhası başka bir çalışmada ayrıntılı olarak üzerinde duracağım İslâm toplumlarının konjoktürel salınımlarının benim "Fazilet safhası" adını verdiğim bir safhasına denk düşer.

İslâm toplumları tarihi incelendiği ve belirleyici bazı unsurları renkli kalemlerle işaretlendiğinde önümüze şöyle bir anlamlı grafiğin çıktığı görülür: İslâm toplumları genel olarak "çöküntü" veya "resmi zorunlu bozgunculuk safhası" diyebileceğimiz bir safhadan hareketle "zorunlu bozgunculuk gizli iyilik safhası"na; bu safhadan "çatışma ve bunalım safhası"na; bu safhadan "zorunlu iyilik gizli bozgunculuk safhası"na ulaşır. Bu safhadan sonra ise süreç devam ederek tekrar "zorunlu iyilik gizli bozgunculuk"; "bunalım ve çatışma" ve "zorunlu bozgunculuk gizli iyilik safhası"na gelerek "çöküntü" safhasına yeniden döner. Veya bu salınımı "fazilet safhası"ndan başlatıp, "çöküntü safhası"na doğru da sıralayabiliriz. Bu safhalardan bizi burada ilgilendiren safha "fazilet safhası"na denk düşen İ'la-i Kelimetullah safhasıdır.

Burada vurgulanması gereken başka bir nokta İ'la-i Kelimetullah safhasının tek boyutlu ve homojen bir safha olmadığıdır. Aksine bu safha toplumların birikim, tecrübe düzeyi, ihtiyaçlarının niteliği ve şiddet düzeyi gibi dinamikler tarafından belirlenmektedir. İslâm toplumları ölçeğinde şimdiye kadar bana göre iki İ'la-i Kelimetullah safhasına şahid olunmuştur: Bunlardan biri Asr-ı Saadet, ikincisi 15-16. yüzyıllara tekabül eden Osmanlı medeniyetinin belirlediği safhadır. İ'la-i Kelimetullah safhasının ümmeti tepeden turnağa saran bir safha olmadığını hemen belirtelim. Ümmet genel olarak çöküntü veya başka safhalarda iken, bazı İslâm toplumları İ'la-i Kelimetullah safhasına daha yakın safhalarda bulunabilir. Veya tam bu eğilimin tersi olarak ümmet genel olarak İ'la-i Kelimetullah safhasında iken bazı İslâm toplumları daha geri safhalarda olabilir.

Ümmeti içinde bulunduğumuz dönem açısından değerlendirdiğimizde günümüzde "bunalım safhasında" bulunduğumuzu; fakat süratle İ'la-i Kelimetullah safhasına doğru sürüklendiğimizi söyleyebiliriz.

Bir çalışmada da ifade ettiğimiz gibi⁴ bu zamana denk düşen İ'la-i Kelimetullah safhasının genel niteliklerini şöyle özetleyebiliriz: Bu seviye öyle bir ümmetsel tavandır ki, buraya sadece bir cemaat, kavim, millet ve devletin çalışmaları ve birikimiyle değil, topyekün bir ümmetin gayreti, bilgi, teknoloji, kültür ve düşünce birikimiyle ulaşılabilir. Doğal olarak ilk hareket "tecdid çevresi" dediğimiz "mikro çevrede" buluşan ve adına "öncü azınlık" dediğimiz kesimin akıl almaz dinamizm ve faaliyeti ile başlayacaktır. Fakat zamanla bu hareket anonimleşerek ümmete malolacaktır.

²Divan-ı Harb-i Örfi, s. 64.

³Hutbe-i Şamiye, s. 102.

⁴bkz. Bünyamin Duran, Sosyo-Ekonomik, s. 90 vd.

Bu seviyenin genel olarak iki boyutu vardır; biri, içe dönük yaşama tarzı şeklinde oluşan boyutu (insan-ı kâmil); diğeri, dışa dönük eylem tarzında ortaya çıkan boyutu. İçe dönük yaşama tarzının en göze çarpan müesseseleri; Adalet, Şefkat, İffet, Hikmet, Marifet, İhsan ve İktisat gibi müesseselerdir. Aslında dışa dönük eylem ve aksiyon niteliğinden daha önemli ve verimli olan içe dönük yaşama tarzı olan yukarıdaki niteliklerin hayatta gerçekleştirilebilmesidir. Yani A. Toynbee'nin ifadesiyle "makro kozmoz"dan "mikro kozmoz"a vurgu kayması medeniyetin sağlıklı şekilde devam ettiğinin en önemli işaretidir.⁵ Yoksa, adaletsiz, şefkatsiz, iffetsiz ve hikmetsiz dışa dönük eylem ve aksiyonlar hem uzun ömürden yoksun olurlar, hem de "ruhsuz" ve "şiiiriyet"ten uzak olurlar. Max Weber'in, İslâm Dini'nin çeşitli safhalarını değerlendirirken "Kurtuluş Dini" bağlamında göndermede bulunduğu ilk Nebevi ve Sahabi safha "içe dönük" boyutun hakim olduğu safha olmalıdır.⁶

Dışa dönük eylem boyutu ise iktisadî, sosyal, siyasî ve bilimsel sahalarda ortaya çıkar. Uluslararası ilişkilerde ifadesini bulur. Bu aşama öyle bir sosyo-ekonomik yapıyı ifade eder ki bu safhada İslâm toplumu genel olarak "ümme't"in "marifet", "tevhid", "adalet", "şefkat" ve "ihsan" gibi aşkın ilkelerini yer kürede yaşayan tüm akıl ve şuur sahiplerine her an ve her fırsatta, sürekli ve etkin bir tarzda takdim ve enjekte edebilme güç, imkân ve kapasitesine ulaşabilmesidir. Mevzuyu biraz daha açalım: Sözkonusu ümme't, ilimde, teknolojiye, ekonomide, kültürde, sanatta, edebiyatta, siyasette, ahlâkta, askerî alanda, ulaşım ve haberleşmede; öyle bir seviyeye çıkmış olsun ki, bu ümme't, ideolojisi olan yukarıda sayılan ilkeleri ve bu ilkeler istikametinde belirlenen davranış kalıpları ve mekanizmaları dünya ölçeğinde televizyon ekranlarından, radyo vericilerinden, sinema perdelerinden, gazete ve kitap sayfalarından, her türlü müzik enstrümanından, baskısız, dayatmasız ve zorlamasız tüm insanlara takdim etme vazifesini yerine getirebilsin.

Böyle bir seviyeye ulaşmak Bediüzzaman'a göre aynı zamanda ümme't için bir farz-ı kifayedir. Ancak bu seviyeye çıktıktan sonra ümme't Allah'ın arzu ve isteklerini insanlığa ulaştırabilir. Sadece bu seviyede "İslâmın izzeti" tam olarak korunabilir. Zaten ümme't fertlerini hareketli bir hayat tarzına zorlayan, onlara çok yüksek idealer ve ufuklar gösteren şey dinamik "İ'la-yı Kelimetullah" hedefidir. Bu safhaya ulaşmak için çalışmak her İslâm toplumu için namaz ve oruç gibi zorunlu bir dinî görevdir. İlgincidir ki, Bediüzzaman Muhakemat adlı eserinde bilimsel alanda gelişme ve sanayileşmeyi "farz-ı kifaye" olarak değerlendirmektedir. Kendi orijinal ifadelerinden özetleyelim: "...Sani-i Zülcelalin hilkat-ı âlemde cari ve taksimü'l-amal (işbölümü) kaidesinden akan kanun-u tekemmül (gelişme ve uyulması) farz iken..." bu emre ümme't gerekli şekilde itaat etmemiştir. Oysa Bediüzzaman'a göre "...şeriat-ı hilkatın farzül-kifayesi hükmünde olan fünun ve sanayiin edasına bir emr-i mânevî vermişken..." ümme't su-i istimal ile o şevki kırmış ve söndürmüştür. Zorunlu olarak da bunun hem dünyevî hem de ahirete ait sonuçları son derece olumsuz olmuştur.⁷

⁵A. Toynbee, c. I, s. 184.

⁶B. Turner, Max Weber, s. 184-185.

⁷Muhakemat, s. 26.

Yukarıda kısaca değinildiği gibi her dönemin İ'la-i Kelimetullah tarzı farklıdır. Bu tarz bizim "öncü azınlık" dediğimiz kesimin ihtiyaçları ve özlemleri istikametinde şekillenir. Öncü azınlığın özlemleri ise "makro çevre"nin tasallutu ve dayatması tarafından belirlenir. 15-16. yüzyıl İ'la-i Kelimetullah tarzının geniş ölçüde teorik planda belirleyicisi olan İmam-ı Gazali ve izleyicileri ilginçtir ki tüm vurguyu "içe dönük inşa"ya kaydırmıştır (insan-ı kâmil). İhya; ihlas, riyazet, tevekkül, kanaat, rıza, sabır; gibi içe dönük inşa temalarıyla doludur. İ'la-i Kelimetullah'ın ticaret, endüstri, bilim, imar ve inşa tarafına ciddi bir vurguya şahit olunmadığı gibi, sanki gizli bir ihmal bile sezilmektedir. Bence bunun nedeni sözkonusu dönemdeki insanların ihtiyaçları ve özlemleridir. Bu dönemde ümmetin bilim, teknoloji, sermaye, endüstri ve ticaret gibi maddî alanlarda belli ölçüde yeterliliğe sahip olmasına rağmen ahlâkî ve dinî açıdan derin bir çöküntünün içinde bulunmaktadırlar. Gerçekten bu dönemde ümmet derin bir "ye's" içinde kıvrınmaktadır. Maddî araçlara ihtiyaçları ise sınırlı düzeydedir. Bundan dolayı "Tecdid Çevresi"nin bütün vurgusu riyazet, halvet, sabır, itaat ve ihlase kaymış daha sonra gelen İ'la-i Kelimetullah'ın şekilleniş tarzı da bu istikametlerde olmuştur.

Burada zihin karışıklığını önlemek için konuyu biraz daha açmak gerekir. Geleceğin İ'la-i Kelimetullah tarzını doğal olarak şimdiden belirlememiz ve açık olarak kestirmemiz mümkün değildir. Fakat kalın çizgileriyle tahmin etmemiz ve belli ipuçlarından hareketle sezinlememiz mümkündür. Bundan dolayı Bediüzzaman'ın bu zamanda İ'la-i Kelimetullah'ın ancak "maddeten terakki" ile olabileceğini öngören düşüncesinden hareketle bilim, teknoloji, endüstri, iletişim, felsefe ve askerî organizasyonlardan söz ediyoruz. Ancak bu kurumlar sadece Batı'da emsalleri son derece bol olan kurumların taklidi değil, onlardan istifade de edilerek "Müçtehid İslâmı" tarafından geliştirilecek kurumlardır.

İ'la-i Kelimetullah konusunda başka önemli bir nokta bu safhanın bizim şimdiki tahminlerimizin tam tersi bir istikamette şekillenme ihtimalidir. Şimdi biz teknoloji, endüstri, büyüme vs. derken belki gelecek yüzyıllarda insanlık tam bunların tersi bir hayat tarzını tercih edebilir. İktisadi gelişmeden nefret edebilir; siyasî yapılanma ve bloklamalardan iğrenip tekrar tabiata dönmek isteyip doğayla bütünleşmek isteyebilir. Nitekim İngiltere'de yapılan bir çalışmada kent insanını yaklaşık yüzde yetmişinin mevcut teknolojik yaşantı tarzını arzu etmedikleri ortaya çıkmıştır. Günümüzde Batılı eleştirilenler yavaş yavaş böyle bir yaşantı tarzının psikolojik ve ideolojik zeminini hazırlar gibidirler.

O zaman böyle anti-bilim ve anti-teknoloji düşüncesinin hakim olduğu bir ortamda geliştirilecek paradigma da bu tip hayat tarzına uygun olacaktır.

Gelecekte ortaya çıkacak dünya görüşü ne şekilde olursa olsun şimdi ve yakın gelecekte hakim olan paradigma "maddeten terakki"ye dayandığından bu dönemlerde de İ'la-i Kelimetullah ancak maddeten terakkiyle olabilecek demektir. Maddeten terakki için ise genelde iki önemli beşerî dinamik gerekmektedir. Bunların birine biz "Esnaf İslâmı"nın İ'la-i Kelimetullah'a giden yolun döşenmesindeki misyonunu kısaca inceleyelim.

Esnaf İslâmı ve "Avf" Meslek Ahlâkı

Burada ilk olarak "neden esnaf" sorusuna kısaca cevap arayalım Kanaatıma göre İ'la-i Kelimetullah sürecinin ilk ve en önemli mimarlarından biri "Esnaf"tır.

Burada "esnaf" kurumundan; faaliyet hacmi olarak orta ölçekten başlayıp yer yer büyük ölçeklere doğru meyillenen, son derece esnek ve verimli bir üretim ve dağıtım yapısına sahip üretim ünitelerini ve bu üniteleri organize eden kadroları kastediyoruz. Fakat, mülkiyeti tabana yayılarak anonimleşen dolayısıyla mülkiyet duygusunun yıpranmasına yol açan, milli sınırları aşarak çok uluslu şirket haline gelerek yoğun bir sömürü ağı kuran, spekülasyon ve bankerlik gibi şaibeli işlemlerle meşgul olarak haram kazanç peşinde koşan ve faaliyet alanını "rant"a endeksleyerek verimli ve reel alanlarda faaliyet göstermeyen birimleri ve faaliyet alanlarını "esnaf" sınırları içinde değerlendirmiyoruz. Bu tip yapılanmaların gerek psikolojik açıdan gerekse sosyo-ekonomik ve siyasal açıdan faydalı olacağını da sanmıyoruz. Bununla birlikte geleneksel esnaf anlayışımızın basık ve mütevazı sınırlarını taşımış; özellikle verimlilik konusunda son derece dinamik ve esnek bir yapıya kavuşmuş bir üretim ünitesi ve faaliyet hacmi bizim "Esnaf İslâmî" tanımımız içinde yer alacaktır. Tanım içinde ilk olarak dikkati çeken husus öneliren işletmenin orta veya ortanın üzerinde bir işletme ölçeği ve faaliyet hacmi olmasıdır. Neden dev holding ve şirketler "Esnaf İslâmî" içine girmiyor? Son derece teknik olan bir konuyu burada derinliğine incelememize imkân yoktur. Ancak burada şu kadarını söyleyelim ki, her sektörün veya üretim kaleminin kendine mahsus bir optimum işletme ölçeği vardır. Bu ölçeğin aşılması durumunda ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve ahlâki açıdan son derece olumsuz sonuçların doğması kaçınılmaz olur. Günümüzde çok uluslu şirketlerin ve tröstlerin dünya ölçeğindeki yıkıcı etkilerini hepimiz biliyor ve yaşıyoruz. İlginçtir ki, kapitalizmin "kutsama" görevini üstlenen ve bunu da geniş ölçüde başaran Max Weber bile kapitalizmin gelişmesi ve devamını orta ölçekli veya orta ölçeğin biraz üstünde üretimde bulunan işletmelere ve küçük zanaat ve tüccar kesimine bağlar.

Weber'e göre Avrupa kapitalizminin gelişmesinin temelinde özerk şehirler ve onların gelişmesinde de zanaatkâr ve küçük tüccar gibi belirli statü gruplarının oluşturduğu şehre ait dindarlık yatar. Weber ne spekülasyon ve bankerlik gibi kirlî ve şaibeli faaliyetler peşinde koşan "vurguncu"ları ne de kıraç kesimlerde yaşayan köylüleri kapitalist gelişme için gerekli bir unsur olarak görmez. Weber, köylünün doğanın büyüsel yolla idaresiyle ilgilenmesine karşılık kentlinin fiziksel ve ekonomik olarak doğadan uzaklaştığını; ayrıca kentli zanaatkârlarla küçük tüccarın hayat tarzı onları Hıristiyan dindarlığının rasyonel ve ahlâki boyutlarını önceden hazırladığını ileri sürer. Hesaphılık unsuruna ilaveten zanaatkârın ekonomik faaliyeti dürüstlük, iyi iş adamlığı, güvenilirlik ve kurallara göre oynama gibi nitelikleri de taşırdı. Esnaf, zanaatkârlar ve bazı mesleklerin örneğin bazı tekstil işçilerinin tefekkür için zamanları vardır ve bu yüzden sistematik dinî düşüncelere kapılmaya daha yakındılar. Köylülerin aksine bu düşük orta sınıflarda topluluk dinine, kurtuluş dinine ve son olarak da rasyonel ahlâki dine doğru kesin bir eğilim göze çarpıyordu.⁸

Aynı eğilimi ünlü bir Batılı iktisatçı olan Schumpeter'de de bulmak mümkündür. Düşüncüye göre kapitalizmi geliştiren ve dünyaya hakim bir sistem haline getirenler "yaratıcı ruh" taşıyan müteşebbislerdir. Ancak kapitalizm geliştikçe anonim şirketlerin ve çok uluslu şirketlerin piyasalara hakim olmasıyla müteşebbis kesim ortadan

⁸B. Turner, Max Weber ve İslâm, s. 135 vd.

kalkmakta, dolayısıyla "yaratıcı yıkıcılık" ölmektedir. Düşünüre göre, kapitalist süreç feodal toplumun kurumsal iskeletini nasıl yıktıysa hemen hemen aynı yolla kendi temelini de altını oymaktadır. Kapitalist sistemde ortaya çıkan dev denetim birimleri burjuvaziyi mülkiyet denetiminden uzaklaştırmaktadır. Ayrıca kapitalist süreç kaçınılmaz olarak küçük üretici ve tüccarın ekonomik zeminine saldırıda bulunur ve tahrip eder. Kapitalizm öncesi kesimlere yaptığının aynısını kapitalist sanayinin alt katmanlarına da yapar. Bir taraftan küçük üreticiyi öldürürken diğer taraftan da mülkiyeti devletleştirerek anonimleştirir ve sonunda mülkiyeti de öldürür. Kapitalist süreç, bir fabrikadaki duvarların ve makinaların yerine bir paket hisse senedini koyarak mülkiyet düşüncesindeki canlılığı öldürerek insanlarda uğruna mücadele edecek bir değer bırakmaz. Öyle ki "hisse sahibi" unvanını taşıyan kişi "kendi" fabrikası ve onun denetimi için dövüşme, gerekirse merdivenlerinde ölme iradesini yitirir.⁹

Bu bakımdan Esnaf İslâmî dediğimiz kesimin de orta ve ortanın üzerinde bulunan ölçek ve ünitelere mahsus olması; çalışma şevkinin ve mülkiyet duygusunun kaybolduğu, beşeri ve doğal çevrenin istismar edildiği dev holdingler ve kartellerin hem ekonomik gelişme hem de İslâmî duyarlılık açısından arzu edilmeyen bir yapılanma olacağı düşüncesindedir.

İ'la-i Kelimetullah safhasına giderken gerçekleştirilecek sosyo-ekonomik gelişme herhalde kapitalist araçlar ve meslek ahlâkı ile olmayacaktır. Müslümanın bizzat kendi referans kaynaklarından ürettiği meslek ahlâkı ile olacaktır. Burada biz ahlâkı "Avf Meslek Ahlâkı" denilmesini öneriyoruz.

Avf Meslek Ahlâkı ve İ'la-i Kelimetullah

Başka bir çalışmamızda (Bünyamin Duranoğlu, 1995) kısaca ifade edildiği gibi Avf Meslek Ahlâkı kavramı büyük sahâbi Abdurrahman bin Avf'a izafeten türetilmiş bir kavramdır.

Bilindiği gibi Batı'da rasyonel ve aktif meslek ve iş ahlâkı Püriten Meslek Ahlâkı kavramlarıyla ifade edilir. Hatta bir çok Batılı düşünür İslâm'daki iş ve meslek ahlâkını incelerken Püriten ahlâka gönderme yaparak inceler. Hatta İslâmın bu niteliğine Püriten Meslek Ahlâkı diyenler bile vardır ve bu kavramlaştırma giderek yaygınlaşma eğilimindedir. Oysa Püriten Meslek Ahlâkı doğrudan Protestanlıktan kaynaklanır ve Protestanlığın değerleri üzerinde yükselir. Oysa bu konudaki İslâm'ın veya daha dar anlamda Müslümanların referans ve ilham kaynakları Kur'an ve Hadis'in genel ilkeleri ve Sahâbilerin yaşantısıdır. Bu bakımdan kavramlaştırma da referans kaynaklarına uygun olmalıdır. Bu çelişkiyi ortadan kaldırabilmek amacıyla Protestanlıkla İslâmın meslek ahlâkı arasındaki farklılığı net bir şekilde yansıtan, fakat olayı kendi anlamlığında vurgulayan yeni bir kavramın üretilmesi gerekliliğine inanıyorum. Esnaf İslâmî'nin meslek ahlâkını yansıtır nitelikte benim önermek istediğim kavram Aşere-i Mübeşşere'den olan büyük sahâbi Abdurrahman Bin Avf'a izafeten "Avf Meslek Ahlâkı" kavramıdır. Burada hemen insanın aklına buna neden "İslâm Meslek Ahlâkı" demediğimiz sorusu gelebilir. Kanaatime göre bu olguya "İslâm Meslek Ahlâkı" dememiz doğru değildir, çünkü İslâm Meslek Ahlâkı içinde aynı za-

⁹NPQ, Güz, 1991.

manda "aktif riyazet" ve "aşırı zühhd"e dayanan ve dünyadan el-etek çekmeyi öğ-renen Ebuzer (r.a.)'in ahlâkı ve dünya görüşü de vardır. Oysa burada kastedilen Meslek Ahlâkı Ebu Zer'in (r.a.) değil, Abdurrahman Bin Avf'ın (r.a.) meslek ahlâkıdır.

Burada kısaca neden ve hangi tarihi değerlerden dolayı bu kavramı seçtiğimizi anlatmakta yarar vardır. Bilindiği gibi Abdurrahman Bin Avf (r.a.) herşeyini bırakarak Medine'ye hicret eden Mekke'nin ileri gelen tüccarlarından biri idi. Hadis külli-yatında Abdurrahman Bin Avf'ın çalışma, kazanma ve tasadduk etmesiyle ilgili yığınlarca materyal mevcuttur. Biz burada konuyla ilgili sadece iki olay naklederek yetineceğiz.

İlk olarak Hz. Âişe'nin (r.a.) naklettiği şu olayı zikrederim: Şiddetli bir kuraklık ve kıtlığın hüküm sürdüğü bir yaz gününde öğle vakti herkes evine çekilmiş istirahat etmekteydi. Peygamberimiz de istirahatte idiler. Bir ara dışarıdan bir gürültü duyuldu. Gürültü şiddetini artırarak her tarafı kapladı, Hemen odadan dışarı çıktım; insan sesi deve sesine karışmış Medine ana-baba gününe dönmüştü. "Abdurrahman B. Avf'ın kervanı Şam'dan geliyor" dediler. Medine'ye 700 deve ile erzak getirmiş. O arada Peygamberimiz de dışarı çıktı. Olayı öğrenince öyle mutlu oldu ki: "Abdurrahman B. Avf'ı sürünerek Cennete girerken görüyorum" dedi. Bu söz hemen Abdurrahman B. Avf'ın kulağına gitmiş, biraz sonra Peygamberimizin huzuruna gelerek: "Ya Resulallah! Sürünerek değil koşarak Cennete girmek istiyorum. Bundan dolayı 700 deveyi üzerindeki yükleriyle beraber Allah yolunda Müslüman-ların istifadesi için tasadduk ediyorum" dedi.¹⁰

Abdurrahman Bin Avf'la ilgili başka bir olay: Peygamberimiz Mekke'den hicret eden Müslümanlarla Medine'li Müslümanları kardeş yapmıştı. Kur'an'a göre bunlar birbirine varis bile olabiliyordu. Abdurrahman Bin Avf'ın Medine'li kardeşi Sa'd Bin Rabi idi. Sa'd, Abdurrahman Bin Avf'ı evine götürdü ve "Bak Abdurrahman, ben Medine'nin en zenginlerindenim. Falanca yaylada şu kadar keçi sürüm var, yarısı senin, falanca yerde şu kadar ağacı olan hurma bahçem var yarısı senin, evimde iki tane hanımım var, beğen birini boşayayım biri senin" dedi. Abdurrahman Bin Avf teşekkür ettikten sonra "Hiçbir şey istemiyorum. Bana pazarın yerini göster yeter" dedi. Pazarın yerini öğrenen Abdurrahman Bin Avf (r.a.) Medine pazarında alış-verişe ve kısa zaman sonra da sermaye edinerek uzun mesafe ticaretlerine baş-ladı. Birgün sabah namazına zaferan kokusu sürünerek gelmişti. Peygamberimiz "Ya Abdurrahman, evlendin mi yoksa?" dedi. Abdurrahman Bin Avf: "Evet ya Resulallah" dedi. "Kadına mehir olarak birşeyler verdin mi?" dedi. "Bir hurma ağa-cının meyveleri kadar alını verdim ya Resulallah" dedi.¹¹

Gerek aktif hayat anlayışı, gerekse "infak" ve "ihlan" gibi Müslümanca davranışı Abdurrahman Bin Avf'ın (r.a.) meslek ahlâkını zamanımız Müslümanları için önemli bir model konumuna getirmektedir. Bu seçkin sahabenin bir de dünyada iken Cen-nete gireceği kesinleşen on kişiden biri olması bu modelliği daha da anlamlandır-maktadır.

¹⁰İbn-i Sa'd, Tabakat, c. I, s. 98.

¹¹El-Bidaye, c. III, s. 228.

Avf meslek ahlâkının genel nitelikleri Kur'ânî ilkelere dayanan niteliklerdir. Bunları iş ve meslek açısından şöyle sıralayabiliriz: 1) Şevk, 2) Hikmet, 3) İhsan, 4) İnfak, 5) Adalet, 6) Kudsiyet, 7) Rıza ve 8) Marifet. Bunlardan burada sadece "şevk" ve "hikmet" prensipleri üzerinde durulacaktır. Bu prensipler ve bu prensiplerin gerektirdiği insan tipi ve toplum organizasyonları Bediüzzaman'ın genel yaklaşımlarından üretilmeye çalışılacaktır.

Avf Meslek Ahlâkının birinci niteliği: Şevk

Bilindiği gibi "şevk" ihtiyacın bir üst derecesini ifade eden bir istek ve arzu düzeyidir. Nitekim Bediüzzaman da bir ifadesinde "Muzaaf ihtiyaç iştihak ve muzaaf iştihak, incizap" diyerek bu mânâyâ dikkat çeker. Kendi orijinal ifadesiyle "Kainâtta bittecrûbe her şeyin bir nokta-i kemali vardır. O şeyin o noktaya bir meyli vardır Muzaaf meyil, ihtiyaç olur. Muzaaf ihtiyaç, iştihak olur. Muzaaf iştihak, incizap olur ve incizap, iştihak ve meyil Cenab-ı Hakkın evamir-i tekviniyesinin mahiyet-i eşya tarafından birer habbe ve hüve-i imtisalidirler"¹²

"Şevk" ve "iştihak" aynı kökten türemiş iki kelimedir. "Şevk" unsurunu, meslek ahlâkı açısından değerlendirdiğimizde ise şunları söyleyebiliriz: Esnaf İslâmının mesleğine ve mesleğinin icrasına karşı ciddi bir şevk içinde bulunması gerekir. Her türlü ataletten, tembellikten ve uyuşukluktan uzak olarak son derece dinamik ve faal bir şekilde dünya ve dünya işlerine sarımalıdır. Dünyanın "âhiretin mezrası" olduğu yaklaşımından hareketle dünya işlerini bir ibadet ve İ'la-i Kelimetullah'a ulaşmak için bir basamak olduğu bilinciyle yüksek düzeyli bir çalışma şevk ve gayretine sahip olmalıdır. Bu gerçekten hareketle Bediüzzaman, ısrarla ümmeti atalet ve mevcutla yetinmekten uzak durup ileri derecede bir şevkle çalışmaya teşvik eder: "En bedbaht, en muzdarip, en sıkıntılı (kişi); işsiz adamdır. Zira atalet, ademin (yokluğun) biraderzadesidir. Sa'y (çalışma) vücudun hayatı ve hayatın yakazasıdır (uyanık halidir)."¹³ Yukarıda da kısaca ifade edildiği gibi Bediüzzaman, zamanımızda sanayileşme ve ekonomik gelişmeyi ümmet üzerine yüklenmiş bir farz-ı kifaye olarak değerlendirir.

Şevkin en önemli kriterleri yüksek teşebbüs gücü ve kişinin mesleğiyle bütünleşmesidir. Daha açık ifade ile Esnaf İslâmı'nın ileri derecede bir müteşebbis kimlik ve ruhiyatına sahip olmasıdır. "İki gününü müsavi" yapmayacak şekilde sürekli bir faaliyet ve dinamizm içinde bulunmasıdır. Madem İ'la-i Kelimetullah böyle bir faaliyet ve atılım sonunda gerçekleşecek bir toplumsal safhadır; öyleyse Esnaf İslâmı'nın da ticarî ve ekonomik faaliyet ve kararlarını da doğrudan İ'la-i Kelimetullah'a yönelen bir faaliyet ve karar olarak görmesi ve değerlendirmesi gerekir.

Bediüzzaman'a göre Müslümanların son yüzyıllarda ekonomik ve ticarî açıdan geri kalmalarının ve sefalet düşmelerinin temel nedenlerinden biri bazı seçkin kesimler tarafından ümmetin çalışmaya yönelik şevkinin ve eğiliminin kırılması ve yok edilmesidir. Oysa Bediüzzaman'a göre: "Leyse li'l-insani illa ma sea" âyetinin ruhundan "meyelan-ı sa'y" (çalışma şevki) fıskırmaktadır. Bu meylan ve şevk bazı telkinat ile kırılmış, buna bağlı olarak Müslümanları ileri derecede bir "tevekkül-ü

¹²29. Söz, 6. Temsil.

¹³Mektubat, s. 495.

tembelane" sarmıştır. Bu meyelanı ve şevki kıranlar ise İ'la-i Kelimetullah'ın bu zamanda ancak "maddeten terakkiye mütevakkıf olduğunu bilmeyen"; ve dünyanın ahiretin tarlası olduğu cephesini anlamayan ve belki de en önemlisi Ortaçağ ile yaşadığımız çağın "ilcaat"larını ayırt edemeyen bir kısım vaizlerdir.¹⁴

Bediüzzaman bu ifadelerinde sanki İbrahim Hakkı Hazretleri ve benzerlerine gönderme yapar gibidir. İmam-ı Gazali'nin sadece virtües (sevkin) kesime mahsus olarak değerlendirdiği rızık konusunda "esbabtan sıyrılıp doğrudan Allah'a dayanma" anlamındaki "tevekkül"ü,¹⁵ İbrahim Hakkı Hazretleri ümmetin her kesimine teşmil ederek şöyle yorumlar:

"Tevekkül, halktan uzaklaşıp Hakka bütünüyle itimat etmektir. Halkın elinden ümit kesip Allah katında olana itibar edip güvenmektir. Tedbiri bırakıp takdire ulaşmaktır. Yarın için titizlikten vazgeçmezdir... 16 ...Allah'a rızık hususunda ve sair ihtiyaçlarda tevekkül etmek herkese iki şey için gereklidir. İlki, ibadet ve huzur için feragat etmemdir. Zira Hakka tevekkül etmeyen rızık ve ihtiyaç teminiyle uğraşmaktan (dolayı) ibadetle meşgul olamaz... Tevekkül adamı asla erzak stok etmez ve yarını rızık hususunda hiç gam çekmez. Zira o kendini Yaratıcısının engin nimet denizinde boğulmuş bulur."¹⁷

Oysa Bediüzzaman "tevekkül", "tefviz" gibi kavramlara daha değişik anlamlar yükler ve bu konuda "üstadım" dediği İmam-ı Gazali Hazretleriyle geniş ölçüde buluşur. Ona göre:

"Tertib-i mukaddematta (sebeplere başvurmakta) 'tefviz' (boşverip oturmak) tembelliktir. Terettüb-ü neticede (sonucu kabulde) tevekküldür. Semere-i sayine (çalışma sonucuna) ve kısmetine niza; kanaattir, (kanaat) meyl-i sa'yi (çalışma eğilimini) kuvvetlendirir. Mevcutla iktifa dun-himmetlidir (himmet yetersizliğidir).

"Evamir-i Şer'iyeye (Şer'i emirlere) karşı itaat ve isyan olduğu gibi, evamir-i tekviniyeye (tabii kanunlara, Sünnetullah'a) karşı da itaat ve isyan vardır. Birincisinde mükâfaat ve mücazatın ekseri, ahirette; ikincisinde ağılebi (çoğunluğu), dünyada olur. Meselâ sabrı mükâfâtı zaferdir; ataletin mücazâtı sefalettir; sa'yin sevabı servettir; sebatın mükâfâtı galebedir. Müsavatsız adalet, adalet değildir."¹⁸

Bediüzzaman tevekkül konusunu net bir şekilde ortaya koymakta ve ümmeti bu konuda sıkıntıdan kurtarmaktadır: "... demek iman, tevhid; tevhid, teslimi; teslim, tevekkülü; tevekkül, saadet-i dareyni iktiza eder. Fakat yanlış anlama, tevekkül esbabı bütün bütün reddetmek değildir; belki esbabı dest-i kudretin perdesi bilip riayet ederek esbaba teşebbüsü ise bir nevi dua-i fiili telakki ederek müsebbebatı yalnız Cenab-ı Haktan istemek ve neticeleri ondan bilmek ve ona minnettar olmanın ibarettir."¹⁹

Bediüzzaman bu ifade ve yorumlarıyla ümmeti zihin ve düşünce karışıklığından kurtarmakta bu konuda Müslümanlara bizim Avf Meslek Ahlakı dediğimiz ahlâkî ilkeleri tavsiye etmektedir.

¹⁴Münazarat, 77.

¹⁵İhya-i Ulum'd-Din, c. 4, s. 481 vd.

¹⁶Marifetname, s. 362.

¹⁷İbrahim Hakkı, Marifetname, sadeleştiren Fuat Başar, Kilsan, İst. 1992, s. 375.

¹⁸Mektubat, s. 494.

¹⁹Sözler, s. 292.

Çalışma şevkinin ikinci özelliği Esnaf İslâmı'nın mesleğiyle bütünleşmesi hatta Bediüzzaman'ın ifadesiyle "mesleğinde fani olması"dır. "...bir adam(in) müstaid ve kabil (kabiliyetli) olduğu şeyi terk ve ehil olmayan şeye teşebbüs etmesi, şeriat-ı hil-kate (yaratılış kanunlarına) büyük bir itaatsizliktir. Zira şanı odur ki; ...sanatın meka-yisine ihtiram ve muhabbet; ve nevasimine (kanunlarına) temessül ve imtisal... el-hasıl: fenafi's-san'at olmaktadır."²⁰

Her insanın mesleğiyle bütünleşebilmesi ve mesleğinde fani olabilmesi ise kişinin kendi istidat ve kabiliyetine uygun meslekleri tercih etmesi ve o mesleklerde uzmanlaşması ile mümkün olabilecektir. Aksi takdirde sonuç kaçınılmaz olarak olumsuz olacaktır.

İ'la-i Kelimetullah safhasına götürecektir Avf Meslek Ahlâkı'nın diğer bir kriteri Esnaf İslâmı'nın ileri derecede bir teşebbüs ruhuna sahip olmasıdır. Bunun yansımaları ilk olarak esnafın kendi mesleğini ve mesleğinin inceliklerini en iyi ve en sağlıklı bir şekilde kavraması ve benimsemesidir. Bu aşamadan sonra ise o mesleği geliştirebileceği ölçekte geliştirmesidir. İ'la-i Kelimetullah'ın gerektirdiği meslek zihniyeti, her zaman yeniliklerin peşinde koşarak son derece dinamik ve hareketli bir hayat tarzıdır. Yoksa durgun-kapalı bir meslek ahlâkıyla babadan ve dededen gördüğü şekliyle icra-i meslek edilmesi statik ve durgun bir meslek ahlâkını ifade eder ki, böyle bir anlayışla İ'la-i Kelimetullah'ın gerektirdiği gelişme trendi sağlanamaz...

Esnaf İslâmı'nın karşılaşacağı ve göğüslemek zorunda kalacağı en büyük handikaplardan biri yapısallaşmış gelenek ve görenek kalıplarıdır. Uzun asırların üst üste yığıldığı ve adeta birbiriyile kaynaştırdığı âdet, usûl ve örflerin yerinden kıpırdatılması bile son derece yüksek irade direnci ve enerji sarfı isteyen bir faaliyettir. Bir de bu telakkiler ümmet tarafından benimsenmiş bazı "hazretlerin" kitaplarında önemli bir unsur olarak yer alıyorsa onların yıkılması ve yerine Kitabî olanının ikamesi o ölçüde zor olacaktır. Ancak bu gelenek ve âdetler son derece statik ve durgun bir hayat telakkisi ve tarzını öneriyor ve gerektiriyorsa onların yerinden sökülüp atılması ve yerine Kitabî tarz ve usûllerin ikame edilmesi de o kadar anlamlı ve lüzumlu bir faaliyet olmalıdır. Meselâ İbrahim Hakkı Hazretlerinin yaptığı gibi fakirliğin sebeplerini soğan ve sarmısak kabuğu yakmak, gece vakti ev süpürmek, çöpleri evin içinde biriktirmek, çerçöple dişleri karıştırmak, eşik üzerinde oturmak, kapının bir kanadına dayanmak, her sabah erken çarşıya gitmek, dişi kırık tarak ile taranmak, lambayı nefesle söndürmek²¹ gibi Kitabî ve aklî olmayan yerlerde aranıyorsa Esnaf İslâmı'nın omuzlayacağı çok iş, devirmek zorunda olduğu çok "dağ" var demektir.

Bu açıdan Esnaf İslâmı'nın ilk olarak yerinden kıvıldatmak fakat zamanla devirmek amacıyla öncelikle omuz vereceği faaliyet üretim tekniği ve üretim tarzı konusundaki geleneksel statik yapıdır. "Hikmet mü'minin yitiğidir, nerede bulursa alır" prensibinden hareketle İ'la-i Kelimetullah'a ulaşmada hız ve sürat kazandıracak her türlü üretim tekniği ve tarzını adapte etmesi veya bundan daha önemli olarak geliştirmeye çalışması Esnaf İslâmı'nın en önemli fonksiyonları arasındadır.

²⁰Muhakemat, s. 39.

²¹Marifetname, s. 744-5.

Burada doğal olarak her türlü geleneğin tahrip edilmesi sonucu çıkartılmamalıdır. Bu konudaki genel ilkimiz geleneklere bağlılığın "mutlak" olmaması; Kur'ânî prensiplere uygun olması halinde benimsenmesi ve ısrarla sürdürülmesidir.

Bu arada yeni ve dinamik kitabî bir meslek ahlâkı geliştirirken özellikle esnaf veya meslek geleneklerimizde yer alan "Hırs kapısının bağlaya, kanaat ve rıza kapısının açma, tokluk ve lezzet kapısının bağlaya, açlık ve riyazet kapısının açma, halktan yana kapısının bağlaya, Hak'tan yana kapısının açma..." şeklinde yapılaşan telkinlerin zamanımızın "ilcaatı" da dikkate alınarak yeniden yorumlanması gerekir. Bunlardan özellikle "kanaat", "rıza", "riyazet" gibi kavramlara doğrudan Kur'ân, Hadis ve Sahabi yaşayışı dikkate alınarak yeni anlamlar yüklenmelidir.

Avf Meslek Ahlâkının ikinci niteliği: Hikmet

"Hikmet" İslâmî literatürde "akıl, söz ve hareketteki uygunluk"; "ilim, adalet ve ahlâkın birleşmesinden doğan değerli sıfat" gibi anlamlara gelir. İstilahî mânâsı ise çok kapsamlıdır. "Kime hikmet verirse o muhakkak bir çok hayra verdirilmiş olur"²² âyetinin tefsirinde Elmalılı Hamdi Yazır Hazretleri "hikmet"e tam 23 anlam yükler. Biz bunlardan bir kaç tanesini zikrederek genel bir hikmet oigusuna ulaşmaya çalışalım: Hikmet; "kavilde ve fiilde isabettir"; hikmet, "ilm-ü ameldir"; hikmet, "eşyanın mânâlarını anlamadır"; hikmet, "yeni birşey icad etmektir"; hikmet, "eşyayı mevzi ve mertebesine koymaktır"²³ Bediüzzaman'da "Sani-i Zülcelal İsm-i Hakîm'in (hikmet) muktezasıyla, her şeyde en hafif sûreti, en kısa yolu, en kolay tarzı, en faydalı şekli ehemmiyetle takip ettiği gösteriyor ki, fıtratta israf, abesiyet ve fâidesizlik yoktur... İktisat onun (hikmetin) lâzımı ve düstur-u esasıdır"²⁴

Elmalılı ve Bediüzzaman'ın genel yaklaşımından hareketle "Hikmet"i; niyet, plan ve kararda tüm bilimsel verileri kullanarak "optimalite"yi arama ve bulma olarak tanımlayabiliriz. Genel olarak "hikmet"i; üretim, tüketim, dağıtım, iş organizasyonu, ferdi ve siyasal ilişkiler, dinî karar ve faaliyetlerde her türlü heva, heves, temayül ve Kitabî olmayan gelenekten uzak durarak, objektif, tutarlı, akli, bilimsel ve rasyonel hareket edebilme süreci olarak değerlendirebiliriz. Tüm boyutlarıyla olmasa da bazı cepheleriye "hikmet" Weberyen anlamdaki "rasyonalite" ile paralel yönleri sahiptir. Özellikle keyfîlik ve hevadan uzak olarak bilimsel ve objektif olma noktasında Weberyen rasyonalite ile geniş ölçüde kesişir.

Weber'e göre "Rasyonellik", insan hayatının bütün yönlerinde geleneksel normlara ve karizmatik duygudaşlığa başvurmayı safdışı bırakan ve genel kurallara ve talimatlara dayanarak insan hayatında hesaplılık ve sistematik denetimin artması olayıdır. Rasyonel ve seküler hayatta geleneksel kurumlara bağımlılığı engelleyecek olan bürokratik denetim ve gözetim araçları, endüstriyel ve siyasal faaliyetlere giderek hakim olur. Rasyonel ve seküler hayatta toplumsal ilişkiler gayr-i şahsîcilik ve resmiyet temeline dayalı olur. Çünkü bürokrasi tayin edilmiş amaçlara ulaşmak için insanlara en etkili yolları sunmaktadır. Hukukta rasyonel hukukî sistemler, kutsal geleneklerin, "kadî adaleti"nin ve hukukî karar çıkarmaktaki keyfîliğin yerini alır.

²²2/269

²³Geniş bilgi için bkz: Elmalılı H. Yazır, c. 2, s. 913-929.

²⁴Lem'alar, s. 297.

Toplum bir bütün olarak gittikçe örgütlenme ve rasyonel bir yapıya kavuşma açısından fabrika şartlarının hükmü altına girer.²⁵

Schiller'in ifade tarzını izleyerek Weber modern seküler toplum şartına "dünyanın büyüden kurtulması" diye atıfta bulunur. Bununla Weber insanların artık büyüsel ve doğaüstü güçlerin kutsal dünyasında kapalı olmadıklarını kasteder. İlike olarak "Etkili olabilecek hesaplanmayan esrarengiz güçler yoktur... Artık yabancı toplumlar gibi ruhlara galip gelmek veya onlardan yardım dilemek için büyüsel yollara başvurmaya gerek kalmamıştır." Buna rağmen bilimsel gelişmenin mümkün kıldığı ilerleme ve uygarlık, bir bireyin hayatında artık hiçbir doğal ve kaçınılmaz sınır olmadığı anlamına gelir. Olgunluk artık bir bireyin aşiretinin veya toplumunun ilim ve irfanını iyice öğrenmiş olması anlamına değil; daha çok, bir bireyin sürekli büyüyen bilgi stokuna yetişmesi anlamına gelir.²⁶

Weber'in öngördüğü gibi toplumların her türlü doğaüstü kaynaklardan bağımsızlaşarak sadece aklının ve deneylerinin ışığı altında hayatını dizayn etmesi anlamında değilse de Bediüzzaman da özellikle yeni çağda insanların daha önceki çağlarda olduğu gibi "his"le, "heva"yla, "temayül"le değil, "ilim"le, "akıl"la ve "burhan"la hayatlarını dizayn etmeye çalışacaklarını öngörür. Bediüzzaman bu konudaki yaklaşımını şu sözleriyle ortaya koyar: "Elbette nev-i beşer, ahir vakitte ulum ve fünuna dökülecektir. Bütün kuvvetini ilimden alacaktır. Hüküm ve kuvvet ise ilmin eline geçecektir"²⁷ Aslında böyle bir gelişme Batı'da yüzyıllardır hüküm süren taassubun yıkılması, körü körüne ruhbanlara bağlılığın son bulması ve gerçeği aramanın perdelerinin kalkması açısından son derece sevindirici gelişmelerdir. Ancak zamanla Batı'da bilim kiliseleşmiş, toplumların yaşayış ve düşünüş tarzını belirleyen despotik bir "tekel" haline gelmiştir. Bu gelişmenin sonuçları ise oldukça yıkıcı olmuştur. (P. Feyerabend).

Bediüzzaman'ın öngördüğü bilim ve akla dayalı hayat ve dünya görüşü ise aynı zamanda Kitabî referansları da esas alarak "akılın ziyası ile kalbin nurunu imtizaç ettiren" bir yaklaşımdır. Bediüzzaman'a göre "hikmet"e uygun hareket edebilmek için zaten akıl ve mantık dini olan İslâmın mensupları olan Müslümanlar süratle "Kitabî" olana dönmeli, geçen asırların "ilcaatı"ndan kaynaklanan akıl ve mantık dışı davranış ve yaklaşımlardan sıyrılmalıdır. Diğer dinlere karşı İslâmın rasyonelliği bir çok Batılı düşünürün de teslim ettiği bir konudur. Konuyu ayrıntılı olarak inceleyen ünlü Marksist düşünür Maxime Rodinson da İslâmın geniş ölçüde rasyonel ve akli bir din olduğu sonucuna ulaşır.²⁸

Bediüzzaman, İslâmın akli ve rasyonel cephesini vurgularken şunları söyler:

"Hasıl-ı kelam: Biz Kur'an şakirtleri olan Müslümanlar, burhana tabi oluyoruz, akıl, fikir ve kalbimizle hakaik-i imaniyeye giriyoruz. Başka dinlerin tabileri gibi ruhbanları taklid için burhanı bırakmıyoruz. Onun için; akıl, ilim ve fennin hükmettiği istikbalde, elbette burhan-ı aklıye istinad eden ve bütün hükmünü akla teşpit ettiren Kur'an hükmedecektir."²⁹

²⁵B. Turner, s. 201.

²⁶Turner, s. 203.

²⁷Sözler, s. 246.

²⁸M. Rodinson, s. 101 vd.

²⁹Hutbe-i Şamiye, s. 28.

"Hikmet"e uygun yaşayabilmek için bilim bu kadar önemli ve vazgeçilmez bir önşart ise bu bilim nasıl elde edilecek? Bu seviyeye ulaşabilmek için hangi süreçler gerekir? Bu sorulara cevap aramak zorundayız.

İstikbalde Kur'an hükmedeceğine ve tüm toplumsal organizasyonlar Kur'an'dan "istinbad" edileceğine göre zorunlu olarak "hikmet" de bu safhada şahsında son derece başarılı, "müçtehid" derecesinde bilgi ve niteliğe sahip yüksek ihtisas sahibi bilim ve düşünce adamlarına ihtiyaç duyacaktır.

Toplumsal hayat iman safhasından Şeriat safhasına çevrilirken zorunlu olarak beraberinde zihin ve düşünce açısından yüksek performansla sahip kadroları da getirir. Başka bir çalışmada da incelediğimiz gibi³⁰ Bediüzzaman'ın öngördüğü "Şeriat Safhası" teori üretebilecek teorisyenlere ihtiyaç duyar. Bunlar sahasında birer "müçtehid" sayılabilirler. Ancak bunlar ibadet ve benzeri alanlarda değil de siyaset, iktisat, hukuk ve genel olarak toplumsal organizasyon alanlarında teori üretirler. Ayrıca bunlar İmam-ı Âzam, İmam-ı Şafi gibi "mutlak müçtehid" değil, olsa olsa belli bir alanda yüksek ihtisası olan "meselede müçtehid"dirler. Bediüzzaman'ın genel sisteminin ve "hikmet" yaklaşımının belli bir bütünlük kazanabilmesi için mutlaka "müçtehid" kurumuyla da tamlaşması gerekir. Gelecek 20-30 senede oluşabileceğini tahmin ettiğimiz ve adına "Müçtehid İslâmî" dediğimiz kurumun genel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Müçtehid İslâmî benim Esnaf İslâmî dediğim iman hizmetini başarılı bir şekilde yürüten kudsi kadronun fideliğinde yetişecektir. Gerçekten de Esnaf İslâmî'nin bütün himmeti böyle bir kadronun yetiştirilmesine yöneliktir. Dolayısıyla Şeriat safhasının mimarları da Esnaf İslâmî'nin "cemaatı"ndan çıkacaktır. Çünkü Müçtehid İslâmî'nin gerek meslekî formasyon açısından birikimleri, gerekse takva, samimiyet, sebat, şefkat, hüda ve rıza açısından iç donanımları son derece önemli ve belirleyicidir. Bu kadro "hüda-i nabit" gibi gelişigüzel yetişemez. Son derece iyi tahkim edilmiş bir "background"a sahip olmaları gerekir.

Burada genel İslâm tarihinin yöneliş ve eğilimlerinden ve Bediüzzaman'ın konuyla ilgili genel yaklaşımlarından da yararlanarak Müçtehid İslâmî'nin ağırlıklı vasıflarının nelerden ibaret olacağını öngörebiliriz:

Müçtehid İslâmî'nin en belirgin vasfı fikir ve düşüncede alabildiğine hür olmasıdır. Üzerinde çalıştığı alanın son derece "nisbî" ve "izafî" bir alan olduğu bilinciyle "mutlak" alanların dışındaki her konuyu derinliğine tartışır, değerlendirir ve eleştirir. "Rezervasyonları" son derece sınırlı olduğundan zihin dünyalarında hiçbir "tabu"ları yoktur. Aynı şekilde onlara düşünce ve düşüncüyü ifade etme konusunda sınır oluşturacak "normatif" ilişkilerden de oldukça arınmışlardır. Hür düşüncelerini engelleyecek hiçbir sınırlayıcıya değer vermezler.

Bir diğer özellikleri, madde, makam ve mansıb bağımlılığı gibi beşerî zaafı aşmış olmalarıdır. Bu kesimin içinde bulunduğu sosyal pozisyon onlara yüksek bir statü, iyi bir gelir ve servet düzeyi sağlayacak niteliktedir. Bu açıdan zihinsel ve eylemsel alanda "rezerv" oluşturabilecek "statü" ve "maddî" bağımlılıktan arınmış olacaklardır. İleride de değinileceği gibi, madde ve makama karşı içlerinde bir

³⁰Bünyamin Duran, Esnaf, 1995.

"tutku"ları olmayınca geliştirecekleri düşünce sistem ve mekanizmaları da o ölçüde "beşeri" eğilimlerden oldukça arınmış olacaktır. Doğal olarak, burada ifade etmek istediğimiz nokta; seçkin kadronun madde ve makama karşı "tapacak" ölçüde bağımlı olmamasıdır, yoksa her insanın kalbinde madde ve makama karşı sempati hissi mevcuttur. Ancak bu his onlarda asgarî düzeye inmiş ve bağlayıcı olmaktan uzaklaşmıştır.

Başka bir nitelikleri, "içe doğru inşa" dediğimiz iç dünyalarını "peygamberi" vasıflarla imar etmiş olmalarıdır. "İçe doğru inşa" sürecinin en belirgin niteliği Seçkin İslâm'ın bütün hedeflerinin "Rıza-i İlahî" olması, bunun dışında başka bir amaç gütmemeleridir. Bu iç donanımına sahip olabilmeleri de "geri planları"nın iman ve Kur'ân hizmeti ile tahkim edilmiş olmasıdır.

İman hizmeti nasıl başarılı bir şekilde gerçekleştirilerek insanlık, küfr-ü mutlâkın boğucu zulmünden kurtarıldı ise "Müçtehid İslâm"ın aynı başarılı çalışması ile insanlık sömürden, talandan, zulümden, yabancılaşmadan, meta'laşmadan ve köleleşmeden kurtarılacaktır.

Bu girişten sonra iktisadî alanda hikmeti Bediüzzaman'ın çeşitli yaklaşımlarına dayanarak şöyle belirleyebiliriz: Birinci olarak hayatta "metodik ve disiplinli" bir yaşantı modunun esas alınmasıdır. Metodik yaşantı her türlü plansız, savuruk ve dökük saçık yaşantı şeklinin bir tarafa bırakılarak son derece planlı, disiplinli ve rasyonel bir yaşama stilini ifade eder.³¹

Metodik yaşantının "zaman"a, "tüketim"e, üretime ve dağıtıma bakan yönleri ve yansımaları vardır. Hikmet veya onun bir alt branşı olan metodik yaşantının "zaman"a bakan yönlerinden biri kişinin zamanı son derece etkin kullanabilmesidir. Millî kültürümüzün bir parçası haline gelmiş "vakit nakittir" özdeyişine uygun olarak zamanın, insanın sahip olduğu en değerli bir "sermaye" olduğu bilinciyle hareket etmesidir. İkincisi, "zaman"ı kısa ve uzun dönemler şeklinde ayırarak ona göre plan ve projeksiyonlar yapmak, kısa dönemde yapılacak faaliyetlerle, uzun dönemde yapılacak faaliyetleri ayrıntılı olarak belirlemektir. Kişi ölçeğinde bu böyle olduğu gibi genel olarak ümmet ölçeğinde de böyledir. Ümmet de kısa ve uzun dönemli plan ve projeksiyonlar yapabilmelidir. Bediüzzaman'ın "üç yüz sene sonraki Saidler, Hamzalar..."la konuşması ve onlara zemin hazırlamaya çalışması uzun dönemli bir projeksiyon olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak "hikmet"e uygun yaşamak isteyen mü'minin boş ve atıl geçen zamanı olmaması gerekir.

Üretim sürecinde "hikmet", verimli ve üretken bir üretimi ifade eder. Yani en az girdi ile en fazla hasıla ve üretimi gerçekleştirmeyi öngörür. Zaten hikmet prensibinin en fazla sözkonusu olduğu alan bizzat "tabiat"tır. Cenab-ı Hak kâinata öyle bir fabrika kurmuş ki, bu fabrika olabilecek en optimum verimlilik düzeyinde çalışır. Küçük bir incir tanesinden (girdi) tonlarca incir ürünü elde eder (hasıla). Bir atom parçasının içinde yine tonlarca nükleer enerji depolar.

Üretimde "hikmet"e ulaşabilmek için ise Bediüzzaman'a göre yapılması gereken şey "taksimül'-amal düsturu"nu (iş bölümünü) hakim kılmaktır. Üretim sektörlerinde branşlaşırken her insanın kendi kabiliyet, eğilim ve kapasitesine uygun üretim

³¹Bu konuda geniş bilgi için bkz: Sabri Ülgener, s. 38 vd.

branşlarında veya mesleklerde uzmanlaşması; toplum tarafından çok itibar da edilse kabiliyetine uygun olmayan mesleklerde çalışmasıdır.

Bediüzzaman'a göre insanların kabiliyet ve istidadına uygun mesleklerde değil de toplum tarafından itibar edilen mesleklerde çalışmayı tercih etmeleri yaratılış kanunlarına doğrudan itaatsizliği de ifade eden patalojik bir durumdur. Böyle bir yapılanmanın sonucu doğal olarak toplumsal başarısızlık hatta yıkım olacaktır. Osmanlı'nın son dönemlerinde medrese eğitiminin çökmesi böyle bir yapılanmanın sonucu olmuştur. Bediüzzaman'a göre medresede öğretim kadrosuna mensup olabilmek için "lütuf", "irşad" ve "nasihat" gibi görevlerin ifa edilebilmesine uygun niteliklerin taşınması gerekirken medrese öğretim kadrolarında görev alan müderrisler "ağalık meylî"ne sahip olan kişilerden oluşmuştur. Bunlar ise bilim yapma yerine başkalarına "tahakküm" yapmışlardır.

Hikmetli yaşama konusunda başka önemli bir nokta insanımızın potansiyel kabiliyet ve istidadının kinetik hale gelmesini engelleyen unsurların ortadan kaldırılması ve yok edilmesidir. Artık geleneksel esnaf ahlâkımızın ayrılmaz bir parçası olan otorite ve hiyerarşi yapılarının gelişmeyi engellemeyecek ve insanımızın istidadını sınırlamayacak bir tarzda yeniden düzenlenmesi gerekir. Hepimizin çok iyi bildiği meşhur usta-çıkar-kalfa ilişkisi ve bu ilişkinin ortaya koyduğu kademelenme yeniden gözden geçirilmeli ve aktif hayatın dinamik ritmine uydurulmalıdır. Kabiliyetlerin gelişmesi ve inkişafını sürekli baskı altında tutan ve her türlü açılma ve saçılma eğilimlerini sürekli törpüleyen kurum ve eğilimlere de aynı şekilde karşı konulmalıdır. Bu bakımdan Esnaf İslâmı özellikle yeni yetişen nesli son derece ileri görüşlü ve teşebbüs ruhuna sahip kişiler olarak yetiştirmek üzere seferber olmalıdır. Yeni yetişen gençlerin mutlak bir itaat ve teslimiyet ahlâkına sahip kişiler değil de yine Kitabî anlamda itaat ve teslim olunacak olanın dışında tam bir hürriyet ve serbestlik içinde olmalıdırlar. Özellikle yeni yeni iş imkânları geliştirme, organizasyon ve teknoloji icat etme konusunda tam serbest ve bağımsız olmalıdırlar. Bunlara sağlanan irade ve teşebbüs hürriyeti uluslararası camia içinde onların kabiliyetlerinin alabildiğine gelişmesi ve inkişafına ortam hazırlayacaktır. Aksi durumda Bediüzzaman'ın *Münazarat* isimli eserinde vurguladığı gibi kurumsal veya sosyal baskı altında tutarak insanların serbest irade ve teşebbüs sahibi olabileme şansları ortadan kaldırırsa toplumun çalışma ve yeni şeyler ortaya koyma kabiliyetleri yok olur ve "suhre gibi işler", hatır için çalışıyor gibi davranır, iyilik yapsa da riya ile yapar, meslek hayatında yağcılık ve yalana alışır ve başkaları tarafından sürekli aşağılanır ve kendisinde aşağılık hisseder. "Zira sa'yi insanının buharı hükmünde olan şevk, müntafi (yok) olur. Ağaları ve büyükleri omuzlarına biner ta yalnız (onlar) görünsün, onların etlerinden yer ta (yalnız onlar) büyüsün. O milletin gonca-misal istidadatı üzerine o reis perde olup ziyayı göstermiyor. Belki yalnız o neşv ü nema bulur, inkişaf eder, açılır."³²

Bediüzzaman hayatın her alanındaki feodal kalıntılara sanki bir savaş açarak insanları onları elinden kurtarmaya çalışır. Kişiye verdiği misyon ve yetkinlik son derece anlamlıdır: Alabildiğine hür, bağımsız, kişilik ve şahsiyet sahibi bir insan tipi. Her önüne çıkan fikri hemen kabul etmeyen, onu eleştirebilen, yorumlayabilen ve

³²Münazarat, s. 35.

sonunda da ya kabul edip ya da reddedebilen bir "aydın" tip. Zaten aydın olmanın gereği de bu değil mi? Bediüzzaman'ın bu konudaki tavrı son derece açık ve nettir:

"...Siz mihenge vurmada n almayınız. Zira çok silik söz ticarett e geziyor. Hat-ta benim sözümü de ben söyled iğim için hüsn-ü zan edip, tamamını kabul etme-yiniz; belki ben de müfsidim, veya bilmediğim halde ifsad ediyorum. Öyleyse her söylenen sözün kalbe girmesine yol vermeyiniz. İşte, size söyled iğim sözler ha-yalin elinde kalsın; mihenge vurunuz. Eğer altın çıkarsa kalbte saklayınız, bakır çıktı ise çok gıybeti üstüne ve bedduayı arkasına takınız, bana reddediniz, gön-deriniz"³³

Bediüzzaman'ın öngördüğü ve gelişmesini istediği insan tipi, kendine güveni olan, bağımsız ve hür, kimlik ve şahsiyet sahibi bir insandır. Aklını ve fikrini ağasının, şeyhinin, ağabeyisinin, üstadının veya hocasının "cebine" emanet eden pasif, kişiliği gelişmemiş, irade ve hür düşünmeden mahrum, tenkid kabiliyet ve cesareti geliş-memiş statik bir insan tipi değildir.

Gelecek nesillerin daha aktif ve daha dinamik olmalarını sağlamak ve İla-i Kelimetullah'a giden yolu daha da kısaltmak için Bediüzzaman'a göre tarihin derinlikle-rinden taşıyıp getirdiğimiz bir genel toplumsal eğilimimizin (şimdi za'fımızın) süratle üzerimizden atılması gereği vardır. Bu eğilimimiz de "devlet kapısı"na rampalan-mak, herşeyi oradan beklemektir. Bediüzzaman insanımızın "amiriyet ve memuri-yet belası"ndan süratle kurtulması gerektiğini önerir. İla-i Kelimetullah'a giden yo-lun sanayi, ticaret ve teknoloji sektörlerinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasından geçtiğini, dolayısıyla kişisel plan ve stratejilerimizin bu istikamette belirlenmesi ge-rektiğini savunur. Gerçekten de olayın değer ve önemini Bediüzzaman ta asrın ba-şında kavramış ve ümmete bu istikamette stratejiler önermişti: "Biz gayr-i tabi (doğal olmayan) ve tembelliğe müsait ve gururu okşayan imaret (memuriyet) ma-işetine el atıp belamızı bulduk"³⁴ Dikkat edileceği gibi Bediüzzaman her türlü devlet işlerini servet birikimi ve ekonomik gelişme için doğal olmayan yol, tembelliğe müsait ve gururu okşayan sektörler olarak değerlendirmektedir. Doğrusu bü-rokrasiyi hem sosyal, hem ekonomik, hem de kültürel açıdan bu kadar veciz bir şekilde tanımlamaya ancak Bediüzzaman'da rastlanabilir. Max Weber'in Patrimonyal yapı olarak nitelendirdiği "memur ağırlıklı" sosyo-ekonomik yapı bu yapı, olsa ge-rek. İmparatorluk asırlarımızın sosyal ve siyasal dayatmalarının insanımızın ruh der-inliklerine sınığa edip sindirdiği "amiriyet", "ağalık", "beylik" ve "paşalık" tutkuları ister istemez doğal ve verimli kazanç yol ve yöntemlerini geniş ölçüde ihmal etti-rip, "ikbal" ve "istikbal"i "devlet kapısı"nda aramalarını zorlayacaktı. Bu doğal ol-mayan yapılanmanın sonuçları ise sosyo-ekonomik alanda beklendiğinden daha "feci" olmuştur. Finalin dramatik şeklini yine Bediüzzaman'dan dinleyelim:

"Maişet için tank-i tabii (doğal yol) ve meşru ve zihayat sanattır, ziraattır, ti-carettir; gayr-i tabii (doğal olmayan) ise memuriyet ve her neviyle imarettir. Bence imareti ne nam ile olursa olsun medar-ı maişet (kazanç sebebi) edenler bir nevi cerrar ve aceze ve seeledirler (dilenci); fakat hilebaz kısmında... Bence me-muriyete giren yalnız hamiyet ve hizmet için girmelidir. Yoksa yalnız maişet ve menfaat için girse, bir nevi çingenelik eder. İşte memuriyet fil'cümle ve askerlik

³³Münazarat, s. 49.

³⁴Münazarat, s. 77 vd.

bi'lücmle bizde olduğu için servetimizi israf eline verip, neslimizi etrafa saçıp zayi ettik. Eğer öyle gitse idi biz de elden giderdik."³⁵

Bu yaklaşımı da dikkate alarak geleceğimizi İ'la-i Kelimetullah istikametinde inşa ederken "devlet kapaşı"nu geri plana iterek kendi kişisel formasyonu ile uluslararası ölçekte işletmeler kurabilecek genç müteşebbisleri yetiştirmek zorunda olduğumuz söylenebilir.

Avf Meslek Ahlakı'nın bir diğer "hikmet"li tarafı tüketimde "riyazi" bir tüketim kalıbının benimsenmesidir. Gerek Etnaf İslâmı gerekse Müçtehid İslâmı tüketim ve harcama konusunda her türlü savurganlık ve israftan uzak durmak zorundadır. Aşırı tüketim, oburluk, lüks ve döküm-saçım yaşantı Avf Meslek Ahlakı'na girmez. Nitekim Bediüzzaman hem bizzat kendi hayatıyla hem de yazdığı eserlerle ümmete iradî ve aktif bir riyazi yaşantıyı tavsiye etmekte; savurganlık ve tüketim çılgınlığının kapitalizmin bir ahlâkî sapması olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Hatta bu konuyla ilgili bir eser bile telif ederek bu esere "İktisat Risalesi" adını vermiştir. Bu eserde ümmeti ısrarla israftan uzaklaştırmaya "asketik" bir yaşantı modunu benimsemeye çağırır:

"...İsraf ise, şükre zıttır, nimete karşı hasaretili bir istihfaftır. İktisat ise, nimete karşı ticaretili bir ihtimamdır. Evet iktisat, hem bir şükür-ü mânevî, hem nimetlerdeki Rahmet-i İlahiye'ye karşı bir hürmet, hem katî bir sûrette sebeb-i bereket, hem bedene perhiz gibi bir medar-ı sıhhat, hem mânevî dilencilik zilletinden kurtaracak bir sebeb-i izzet, hem nimet içindeki lezzeti (insanın) hissetmesine ve zahiren lezzetsiz görünen nimetlerdeki lezzeti tatmasına kuvvetli bir sebeptir..."³⁶

Dikkat edileceği gibi Bediüzzaman insanları her türlü oburluk ve savurganlıktan uzaklaştırmak amacıyla iktisadî, riyazî ve hesabî bir davranış ve yaşantı stiline psikolojik, sağlık ve sosyoloji ve ekonomik bakımdan ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaya çalışır.

Sonuç

Bediüzzaman'ın genel yaklaşımlarını esas alarak bir "medeniyet" sistemine ulaşabiliriz. Bu konuda ulaştığımız sonucu şöyle özetleyebiliriz: Bediüzzaman'a göre İ'la-i Kelimetullah safhası Müslüman ümmetin mutlaka ulaşması gerektiği ümmetsel bir tavadır. Çünkü ümmet, İslâmın izzetini ancak bu seviyeye ulaşarak koruyabilir. Bu seviyeye ulaşabilmek için de gelişmiş bir bilim ve teknolojik yapı, önemli ölçüde branşlaşmış ve yaygınlaşmış bir sanayi ve tarım sektörüne ihtiyaç vardır. İhtiyaç duyulan bilim ve teknoloji "Müçtehid İslâmı" tarafından Kur'an'dan "istinbat" edilecektir. Öte yandan İ'la-i Kelimetullah safhasına ümmeti götürecektir kadro olan Etnaf İslâmı ve Müçtehid İslâmı'nın referansını İslâm ve İslâmî gelenek ve kurumlar teşkil edecektir. Bu kadronun sahip olduğu meslek ahlakını Avf Meslek Ahlakı teşkil edecektir.

³⁵Münazarat, Yeni Asya Yayınları, 1991, s. 77-79.

³⁶Lem'alar, s. 129.

Yararlanılan Kaynaklar

- Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, c. I, (Ter: Murat Belge), Betaş Yayınları, İstanbul, 1978.
- Bediüzzaman Said Nursî, *Divan-ı Harb-i Örfî*, İstanbul, 1960.
- Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler*, (tarihsiz).
- Bediüzzaman Said Nursî, *Münazarat*, Yeni Asya Neşriyat, 1991.
- Bediüzzaman Said Nursî, *Lem'alar*, (tarihsiz).
- Bediüzzaman Said Nursî, *Mektubat*, İstanbul, 1958.
- Bediüzzaman Said Nursî, *Muhakemat*, Neşreden Sözler Yay. İst. 1990.
- Bünyamin Duran, *İslâm Toplumlarında Sosyo-Ekonomik Değişmeye Yönelik Tezler*, İstanbul, 1995.
- Bünyamin Duran, *İman Safhası'ndan Şeriat Safhası'na*, Köprü Dergisi, Kış Sayısı, 1995.
- Bünyamin Duran, *Esnaf İslâmı'ndan Seçkin İslâmı'na*, Yeni Dergi, Sayı: 5-6, Ankara, 1995.
- Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm*, (çev.: Ahmet Demirhan), İstanbul, 1991.
- Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslâm*, (Çev.: Yasin Aktay), Ankara, 1991.
- İbn-i Sa'd, *Tabakat*, c. I.
- İbrahim Hakki, *Marifetname*, (Sadeleştiren: M. Fuad Başar), 1992.
- İmam Gazali, *İhya-i Ulumi'd-Din*, c. 4, (Ter.: Ali Arslan), İstanbul, 1993.
- Maxime Rodinson, *İslâm ve Kapitalizm*, (Çev.: Orhan Suda), İstanbul, 1976.=
- Paul Feyerabend, *Özgür Bir Toplumda Bilim*, (Çev.: Ahmet Kardam), 1991.
- Sabri Ülgener, *Din ve Zihniyet*, İstanbul, 1981.